

PROGRAM STUDI BELANDA
FAKULTAS ILMU PENGETAHUAN BUDAYA
UNIVERSITAS INDONESIA

WEG TOT HET OOSTEN

AFSCHEIDSBUNDEL VOOR
KEES GROENEBOER

Christina T. Suprihatin
Munif Yusuf
Jaap Grave (eds.)

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met de
Fakultas Ilmu Pengetahuan Budaya Universitas Indonesia te
Depok en de Nederlandse Taalunie te Den Haag.

Dit boek is aangeboden aan Dr. Kees Groeneboer die meer
dan 35 jaar bij de vakgroep Nederlands FIBUI als docent en
later als academisch adviseur heeft gewerkt.

**Weg tot het oosten:
Afscheidsbundel voor
Kees Groeneboer**

**Program Studi Belanda
Fakultas Ilmu Pengetahuan Budaya
Universitas Indonesia
Depok 2019**

Christina T. Suprihatin, Munif Yusuf,
en Jaap Grave (eds.)

Weg tot het oosten:
Afscheidsbundel voor Kees Groeneboer

Program Studi Belanda
Fakultas Ilmu Pengetahuan Budaya
Universitas Indonesia, 2019

Desain sampul: Amalia Putri Astari
Desain layout: Munif Yusuf dan Mohammad Farhan
Hibatullah

ISBN:978-602-9054-58-3

ISBN 978-602-9054-58-3

*No part of this publication may be reproduced or transmitted
in any form of by any means, electronic or mechanical,
including photocopy, recording or any information storage
and retrieval system, without permission from the copyright
owner.*

Program Studi Belanda, Fakultas Ilmu Pengetahuan Budaya
Kampus Universitas Indonesia
Depok 16424

Weg tot het oosten

Afscheidsbundel voor Kees Groeneboer

Voorwoord	i
Inhoud	ii
Letterkunde	

1. Een koloniale idealist in de Oost: Met Jacob Haafner
op reis in India 1
Rick Honings
2. De relatie Sjahrir – Du Perron, een reconstructie 10
Kees Snoek
3. ‘Ik begrijp van dat leven werkelijk niets’: Gerard Reve
in Indonesië 27
Olf Praamstra
4. Zoektocht naar een Zwartzuster Representatiekritiek
van de zwarte figuraties in ‘Mijn Zuster de negerin’
(1935) van Cola Debrot 37
Rianti Demerista Manullang
5. De representatie van Boeroe in de werken
van Beb Vuyk en Laksmi Pamuntjak 52
Christina Suprihatin

Geschiedenis

6. Van Chocolate’tot Papegaaien: Toeristische beschrijving in
Nederlands-Indië in de karikatuur van Oscar
Fabrès 1932-1933 65
Achmad Sunjayadi

7. Maria Walanda Maramis and Realms of Minahassan
 Women 77
Yuda Tangkilisan
8. Van 'Villa Isola' naar 'Bumi Siliwangi' De nalatenschap van
 Dominique Berretty (1891-1934) 87
Gerard Termorshuizen, Coen van 't Veer

Taalkunde

9. Corpora bij het Leren van het Nederlands als Vreemde
 Taal 101
Zabrob Nuriah
10. Gaat het lidwoord *het* echt verdwijnen? Het Nederlandse
 genussysteem op drift 110
Herman Giesbers
11. C of K Het scheelt! Naam als levenslange
 databank 118
Andrea Djarwo
12. Accentverschuivingen. Losse observaties van
 een amateur 130
Arie Gelderblom
13. Lexical Errors in Translating Familiar Cultural Item in
 Procedural Text 138
Riska Risdiani, Christina Suprihatin
14. Tweektalig Brussel: Worden Nederlandse Sprekers Wel
 Eerlijk Behandeld in het Taalbeleid ten aanzien van de
 Tweektalige Brusselse Samenleving?
 Een Culturele Studie 151
Fajar Nugraha

Cultuur

15. Cultural Maintenance Based on the Vocabulary of the Extinct Language of Tugu Creole	161
<i>Lilie Suratminto</i>	
16. Nederlandse culturele identiteit: Tussen being en becoming	196
<i>Munif Yusuf</i>	
17. De Taal van Indo's als een Culturele Identiteit in de Macht en Geschiedenis	204
<i>Triaswarin Sutanaribesti</i>	
18. Als Je Denkt aan Nederland	210
<i>Henk Noorland</i>	
Korte biografie van de schrijvers	211

Een koloniale idealist in de Oost Met Jacob Haafner op reis in India¹

Rick Honings

In 1860 wist een roman heel Nederland te schokken: *Max Havelaar* van Multatuli, het pseudoniem van Eduard Douwes Dekker. Het is zonder twijfel het bekendste Nederlandse boek uit de negentiende eeuw. De auteur schreef het niet in de eerste plaats om een esthetische, maar om een idealistische reden: de verbetering van het lot van de Javanen. Max Havelaar mocht een kritisch en soms revolutionair boek zijn, antikoloniaal is het niet. Nergens lezen we dat Multatuli tegenstander was van het koloniale systeem als zodanig. Hij droomde er zelfs van keizer van Insulinde te worden om een goed Nederlands bestuur te vestigen. Daar komt nog bij dat de grootste schurk in het boek geen Nederlander is, maar een Indonesiër: de regent. De Nederlanders verwijt hij slechts dat ze te weinig doen tegen het verwerpelijke gedrag van de lokale heersers, met geschiedenissen als die van Saïdjah en Adinda tot gevolg.

Multatuli was niet de enige die literatuur inzette om maatschappelijke misstanden te bestrijden, commentaar te leveren of veranderingen te bepleiten. Er waren al eerder schrijvers die de ongelijke koloniale verhoudingen aan de kaak stelden. Een van hen was Jacob Haafner (1755-1809). In zijn eigen tijd genoot zijn werk enige populariteit, getuige vertalingen in het Duits, Frans en Engels, maar nadien raakte het in de vergetelheid. Net als Multatuli was hij een begenadigd verteller, die met oog voor kleurrijke details en een neus voor smeùige verhalen zijn belevenissen beschreef. In 1806 verscheen *Lotgevallen op eene reizè van Madras over Tranquebaar naar het eiland Ceilon*, twee jaar later kwam *Reizè in eenen palanquin* uit, en in 1810 *Reizè te voet door het eiland Ceilon*, maar toen was Haafner al overleden, 54 jaar oud. Postuum volgden nog enkele teksten, maar het is zijn *Reizè in eenen palanquin*, een geromantiseerde autobiografie, die het meest de moeite van het lezen waard is.

Haafner werd in 1755 geboren in Duitsland en verhuisde als kind naar Amsterdam. Op zijn elfde, in 1766, nam zijn vader (die kort tevoren als scheepsarts in dienst van de VOC was getreden) hem mee op reis. Onderweg stierf hij echter, zodat Jacob bij aankomst in een pleeggezin terecht kwam. In 1770 keerde hij terug naar Amsterdam, maar vanaf 1772 verbleef hij in India, in dienst van de VOC, eerst als klerk te Negapatnam en nadien als boekhouder in Sadras. Vooral in die laatste plaats voelde hij zich als een vis in het water. Zijn geluk werd verstoord door de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog, die in 1780 uitbrak. Een jaar later veroverden de Engelsen Sadras en werd Haafner enige tijd als krijgsgevangene vastgezet.

Tussen 1781 en 1786 maakte hij enkele grote reizen, onder meer naar de VOC-kolonie Ceylon (thans Sri Lanka) en naar Calcutta, het toenmalige bestuurscentrum van de Engelsen in India. In 1786 reisde hij langs de oostkust van India, waar de VOC in de zeventiende eeuw versterkte vestigingen had gebouwd. Daarna ging hij terug naar Europa, om zich in 1787 in Amsterdam te vestigen, waar hij trouwde, kinderen kreeg, en – omdat hij geen passend werk kon vinden – noodgedwongen broodschrijver werd. Ook in dat opzicht lijkt hij op Multatuli.

Pas de laatste jaren is er sprake van een herwaardering van zijn werk. Tussen 1993 en 1997 verscheen er een wetenschappelijke heruitgave van zijn verzamelde werken in drie delen (De Moor, 1993-1997) en in 2008 publiceerde Paul van der Velde de biografie *Wie onder palmen leeft* over hem. Ontbrak hij in eerdere literatuurgeschiedenissen nog al eens, in de Taalunie-uitgave *Alles is taal geworden* besteden Willem van den Berg en Piet Couttenier vijf bladzijden aan hem (Van den Berg & Couttenier, 2009, pp 120-124). Bij een breder publiek drong Haafner door dankzij de bewerking die Thomas Rosenboom maakte van één van zijn werken onder de titel *Exotische liefde* (Van Boven, Praamstra & Rosenboom, 2011).

Kritiek op het kolonialisme

Net als Multatuli uitte Haafner in zijn werk felle kritiek op de vaak mensonterende uitwassen van het Europese kolonialisme. In 1805 bekroonde Teylers Godgeleerd Genootschap te Haarlem zijn *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen*. Daarin liet de auteur er geen misverstand over bestaan dat hij het zendelingswerk dat de Europeanen in de Oost verrichtten, nutteloos vond. In de eerste plaats omdat andere volkeren al genoeg hadden aan hun eigen God, maar vooral omdat de blanken in de koloniën geen voorbeeldfunctie vervulden, maar

zich als tirannen gedroegen. Degenen die zendelingengenootschappen oprichtten, wisten niet hoe het er in de koloniën aan toeging:

Zij weten niet, dat alle bekeerde heidenen door hen met de uiterste verachting worden behandeld. Zij kennen het lage vooroordeel der Blanken tegen de Indische Volken niet. Zij weten niet dat de slordigste, de snoodste [misdadigste] Europeërs, zoo in leefwijze als opvoeding en gedrag, zich oneindig beter acht en door zijne Landgenooten geacht wordt, dan de eerlijkste, de braafste, de deugdzaamste en menschlievende Indiaan, Hindou of ander Heiden. Eindelijk hun is onbewust, hoe men deze neophijten [bekeerlingen] zal onderdrukken, zwaren arbeid opleggen en duizend kwellingen aandoen, die de Leden van dergelijke Societeiten, nooit ter ooren zullen komen, om dat hunne Zendelingen omtrent de dwinglandij en het schandelijk leven der gindsche Europeërs een diep stilwijgen in acht nemen, waar door die dus in *Europa* meest al onbekend zijn en blijven. (Haafner 1807, pp. 119-120)

Voorals de Engelschen, die hij ‘blanke tirannen’ noemt, moeten het bij hem steeds weer ontgelden. Maar ook de Hollanders krijgen ervan langs, bijvoorbeeld in een passage over executies in Indië. Haafner vond het onbegrijpelijk hoe makkelijk men met een menschenleven – ‘Wel te verstaan van de zwarte menschen’ – speelde. Talloze lieden werden onschuldig ter dood gebracht, want: ‘Wie zoude ook voor eenen Zwarte zoo vele omstandigheid maken?’ (Haafner, 1808, deel 1, p. 244).

Waar de Engelschen doorgaans voor de dood door ophanging kozen, waren de executies van slaven door de Hollanders nog wreder. Zo was Haafner er zelf getuige van geweest hoe een jonge slavin van een Kaapse burger (in Zuid-Afrika) gestraft werd, omdat ze het huis van haar meester in vlammen had willen zetten. Ze werd, tot Haafners ontzetting, levend verbrand. Maar ook in Batavia kon men er wat van. Daar werden gevangenen soms ‘gespit’:

Boven op de punt van eenen langen paal is eene spitse ijzeren pen, omtrent een duim dik, en drie à vier voet lang, bevestigd. Deze ijzeren pen nu, wordt den Delinquant van achteren, bij het fundament in, lang den rug, tusschen vel en vleesch gestoken, dat ze boven bij den nek weder te voorschijn komt; nu plant men den paal, met den man daarop gepend zittende, overeind in den grond, en dit noemt men spitten. (Haafner, 1808, deel 1, p. 246)

Elders vindt hij zich op over de hongersnood die onder de lokale bevolking heerst, terwijl de pakhuizen van de Engelsen vol voedsel liggen: 'Ik herinnerde mij deze straten vervuld gezien te hebben met uitgeteerde geraamten en schrikverwekkende gedaanten, die van den woedendsten honger gepijnigd, door elkanderen wemelden' (Haafner, 1808, deel 2, p. 244). Zijn dat nu menslievende Europese christenen, die de inheemsen aan hun lot overlaten en ze als beesten laten creperen?

Over het kolonialisme zelf is Haafner eveneens kritisch; hij hekelt de 'onverzadelijke gouddorst en veroveringszucht' van de Europeanen. Volgens hem werden ze door de inheemse bevolking vriendelijk ontvangen, maar maakten zij misbruik van de gastvrijheid:

Met de belagchelijkste plegtigheden, en met de uiterste onbeschaamdheid, nemen zij, in naam hunner Maatschappij of van hunnen Koning, terstond bezit van zulk een land, waarop dezelve even zoo min regt van aanspraak hebben, als op de bergen in de maan; matigen zich (soms tijds voort na deze bespottelijke bezitneming) de heerschappij over de Inboorlingen aan, beschikken over derzelve vrijheid, goederen, ja leven – met de beleedigendste willekeur, en schrijven hun wetten voor, gansch tegenstrijdig met derzelve godsdienst, gewoonten, aard en gebruiken. Zoo zij zich aan deze dwingelandij weigeren te onderwerpen, of zich met geweld daartegen verzetten, doet men hen eenen bloedigen oorlog aan; men oefent allerlei wrede heden en geweld aan hun uit, men verbrandt hunne steden, hunne dorpen, men rooft hun vee – in één woord – men woedt onder hen met vuur en zwaard – tot dat die ongelukkigen op het laatst gedwongen zijn, zich onder het smadelijk en hatelijk juk dezer blanken te krommen. (Haafner, 1808, deel 1, p. 344)

Een koloniale idealist

Bovenstaande passage kan men als antikoloniaal bestempelen, omdat de auteur het kolonialisme verwerpt. Maar om Haafner zelf een 'antikoloniaal' te noemen,² is te veel eer voor de man die zelf, hoe kan het ook anders, als kind van zijn tijd koloniaal dacht en handelde. De koloniale ideologie (of, in de woorden van Edward Saïd, het koloniale *discours* waarin hij zich bevond) was van grote invloed op hem. Het is daarom niet verwonderlijk dat ook een idealist met kritiek op het kolonialisme er koloniale opvattingen op na kon houden. Het vraagt om een kritisch, postkoloniaal perspectief om dat te illustreren. Daartoe richt ik de blik op

zijn *Reize in eenen palanquin*, over zijn tocht langs de oostkust van India in 1786.

Dat Haafner een koloniaal perspectief had, blijkt alleen al uit hoe hij reisde: letterlijk verheven boven de inheemse bevolking en gedragen door koelies. Haafner zat namelijk in een ‘palankijn’, een soort draagmeubel, dat werd gesjouwd door acht koelies. Haafner was lyrisch over dit in Europa onbekende vervoersmiddel: ‘Men moet er zelf in gezeten hebben, om er van te kunnen oordeelen. De beweging in denzelfden is zoo zacht, zoo onmerkbaar – dat men bijna niet weet dat men gedragen wordt. Het is als of men over den grond zweeft of vliegt’ (Haafner, 1808, deel 1, p. 16).

In zijn reistekst stelde Haafner deze verhevenheid nergens ter discussie, en hij liet zelfs niet doorschemeren dat de koelies geen prettig bestaan leidden, al moesten ze hem dagenlang door de stromende regen of de verzengende hitte dragen. Hun inspanning werd door Haafner niet als een vorm uitbuiting gezien, maar als een dienst, waarvoor hij betaalde. Als de koelies willen pauzeren of bidden, moeten ze Haafner om toestemming vragen. Niet voor niets duidt hij ze steevast aan als ‘mijne dragers’ of als ‘mijn volk’. Als er één ziek wordt, vervangt Haafner hem, zonder zich zorgen te maken over zijn toestand, als een lastdier. Nergens krijgen ze (en dat geldt voor alle inheemsen) een naam, in tegenstelling tot elke Europeaan die hij onderweg ontmoet. Zo worden bovendien voorgesteld als geboren dienaren, die van nature onderdanig, trouw en volgzaam zijn en hem als hun vanzelfsprekende leider erkennen.

In zijn tekst zet Haafner zich nadrukkelijk af tegen de Engelse kolonials. Die trekken zich niets aan van de inheemse tradities en gewoonten, maar vreten en zuipen zich een ongeluk, met als gevolg dat ze hun gezondheid ruïneren. Haafner doet het voorkomen alsof hij heel anders is en wél opgaat in de inheemse bevolking: hij drinkt geen alcohol maar slechts water, en eet behalve rijst slechts kip of vis, bereid met Spaanse peper. Zo weigert hij met bestek te eten; net als de inheemse bevolking eet hij met zijn vingers. In zijn reisverslag gebruikt hij ook veelvuldig inheemse woorden, die hij soms voor de lezer vertaalt. Verder betoont hij zich, in navolging van de Indiase bevolking, een groot voorstander van het cremen, terwijl in die tijd in Europa het begraven in kerken nog gebruikelijk was. (Zoals bekend was Multatuli de eerste Nederlander die zich zou laten cremen, in Duitsland, 1887).

Zijn houding ten aanzien van de inheemse bevolking is volgens Haafner daardoor anders dan die van de andere (met name Engelse) kolonials. Met hun weinig voorbeeldige levensstijl, hun tirannieke gedrag

en ‘onverdragelijke trotschheid’ (arrogantie) hebben de blanken zich de haat en verachting van de inheemse bevolking op de hals gehaald, merkt hij op: ‘Deze afkeer en verachting voor de blanken is algemeen, en strekt zich over allen uit – men moet hunne taal verstaan, en voor een sober, matig, zachtzinnig en menschlievend man bij hen bekend zijn, wil men vertrouwen bij hen vinden, en hunne genegenheid winnen’ (Haafner, 1808, deel 1, p. 28). Het is duidelijk dat hij zichzelf op deze manier presenteert als iemand uit die laatste categorie.

Dat hij zelf echter ook wel degelijk neerkijkt op de ‘Indianen’ (zoals hij ze noemt) blijkt echter in dezelfde passage, als hij pelgrims typeert als ‘blinde en domme Heidenen’. Dat hij de Europese cultuur superieur acht, komt bijvoorbeeld tot uiting in de beschrijving van een duivelsuitdrijving. Uit zijn woorden komt duidelijk naar voren dat Haafner, die zichzelf neerzet als het toonbeeld van kalmte, dit maar weinig beschaafd vindt. Het ‘getier en gewoel’ verbijsterde hem. Zelf zondert hij zich liever af om op een berg naar de zonsopgang te kijken, en hij vindt het onbegrijpelijk dat de gelovigen daar geen oog voor hebben, maar als dieren ‘als een digte hoop mieren’ bij elkaar staan om naar ‘goochelarij’ te kijken (Haafner, 1808, deel 1, pp. 30, 33, 35, 47). Als hij verderop twee naakte fakirs ziet die zichzelf kwellen door hun armen dagenlang in de lucht te steken, sterkt hem dat in zijn overtuiging dat de ‘Indianen’ minder beschaafd zijn. In dergelijke passages maakte Haafner – niet voor het laatst – een onderscheid tussen hemzelf als een Verlichte Europeaan met gezond verstand en de inheemsen die weinig rationeel zijn.

Haafner speelt in zijn reistekst zelf ook wel een erg heldhaftige rol. Zo beschrijft hij hoe hij verdwaalt, terwijl het donker wordt en regent. Tot overmaat van ramp valt hij in een ondergronds hol, boven op het rottende kadaver van een buffel. Maar omdat hij geen hand voor ogen ziet, brengt hij daar de nacht door. De verstandige Haafner lijkt niet van zijn stuk te brengen. ’s Ochtends wordt pas goed duidelijk hoe rampzalig zijn situatie is. Hij vreest van honger en dorst te sterven. De volgende dag betoont hij zich evenwel een echte avonturier, die kalm en vastberaden zijn lot in eigen hand durft te nemen. In de afgrond blijkt een spelonk te zijn, waar hij in kan kruipen. Hij snijdt enkele repen van het rottende vlees af om de ergste honger en dorst te stillen, bidt tot God en begeeft zich in de duisternis. Na een wanhopige tocht bereikt Haafner het daglicht. Hij heeft de dood in de ogen gekeken, maar het overleefd!

Ook op andere momenten speelt Haafner een heldenrol. Op een gegeven moment hoort hij dat een Engelse officier voor zijn plezier een

kogel op een aantal huizen van de plaatselijke bevolking heeft afgevuurd, met een verwoestende brand als gevolg. Haafner is buiten zichzelf van woede. Als hij de officier enige tijd later in een naburig dorp tegenkomt, begint hij een gevecht en dwingt hem om de getroffen families schadeloos te stellen:

‘Mijn Heer!’ zeide hij gansch ontdaan tegen mij, ‘ik heb dit volk vergoeding beloofd, en ik zal mijn woord houden; doch is het fatsoenlijk en braaf, dat gij eenen Europeaan, eenen Engelschen officier, om eene partij zwarte honden, dus aanvalt en onwaardig behandelt?’ ‘Wat praat gij van honden!’ riep ik driftig uit, ‘deze lieden, die gij zoo veracht, hebben gewis edeler en deugdzamer gevoelens dan gij, alhoewel zij zwart zijn. (Haafner, 1808, deel 1, p. 310)

Hier presenteert Haafner zich als een redder, die korte metten maakt met tirannen en het opneemt voor de inheemse bevolking, die hij voorstelt als volgzaam, gedwee en afhankelijk.

Het hoogtepunt van Haafners reis vormt de ontmoeting met Mamia, een *dedaschie*, een jonge, exotische tempeldanseres. Haafner laat de groep waar ze deel van uitmaakt voor zich dansen, en na afloop wordt Mamia door een koppelaarster aan hem voorgesteld. Het is het begin van een exotische liefde. De auteur doet het voorkomen alsof Mamia verliefd op hem is geworden. In werkelijkheid was er natuurlijk sprake van een ongelijke machtsrelatie; het meisje, uit een lage kaste en bovendien wees, zag in hem de kans op een beter leven. Haafner beschouwde haar als een goede aankoop: ‘En dus geraakte ik in het bezit van deze schoone jonge Danseresse’ en als lustobject, met haar welgevormde heupen, zwarte haar en ‘schoone boezem’ (Haafner, 1808, deel 1, pp. 242, 332). Dat zij hondstrouw is en zich voor hem wegcijfert, vindt Haafner vanzelfsprekend.

Het slot van het boek is een romantische *tear jerker*. Omdat Haafner voor zaken weg moet, reist hij per schip, en laat Mamia achter. Ze vergezelt hem een stukje in de sloep die hem naar het schip zal brengen, maar dan slaat het noodlot toe. Het bootje slaat om en Haafner en zijn geliefde springen in het water. Mamia loopt daardoor een ernstige ziekte op, en sterft korte tijd later. *Reize in eenen palanquin* eindigt met een aangrijpende scène waarin Haafner haar brandstapel aansteekt, zoals ze gevraagd had. Zelf blijft hij verslagen achter: ‘De gansche wereld lag voor

mij, ik bevond mij alleen in dezelve, als in eene wildernis'(Haafner, 1808, deel 2, p. 514).

Besluit

Haafners werk, *Reize in eenen palanquin* voorop, is de moeite van het lezen waard. Met zijn esthetiserende landschapsbeschrijvingen, vertellingen over bloedstollende avonturen en ontroerende geschiedenissen weet hij lezers nog altijd te boeien. Zijn werk maakt een moderne indruk, niet alleen vanwege de stijl, maar ook door de inhoud. Haafners felle kritiek op het kolonialisme, dat hij als systeem verwierp, is verfrissend. In die zin zou men hem antikoloniaal kunnen noemen. Tegelijkertijd zat Haafner zelf ook gevangen in het koloniale discours van zijn tijd. Tussen de regels door wordt duidelijk dat de Europese cultuur voor hem hoger in beschaving stond dan de oosterse. Die superioriteit komt ook tot uiting in de wijze waarop hij zichzelf representeert ten opzichte van de 'Ander': als een kalme, Verlichte Europeaan, die gevaren trotseert, de bevolking redt en vrouwen aantrekt. De idealist die zo kritisch was over het kolonialisme, kon zich dus niet ontworstelen aan de koloniale ideologie.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op het hoofdstuk 'De koloniale idealist' dat zal verschijnen in de literatuurgeschiedenis die ik samen met Lotte Jensen komend jaar zal publiceren, *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam: Bert Baker, 2019).
2. Vergelijk Peter van Zonneveld, 'Éen échte antikoloniaal: Jacob Haafner (1754-1809)', in: Theo D'Haen & Gerard Termorshuizen (red.), *De geest van Multatuli. Proteststemmen in vroegere Europese koloniën* (Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, 1998) 19-29. Thomas Rosenboom neemt de typering 'antikoloniaal' van Van Zonneveld over in zijn voorwoord bij de uitgave *Exotische liefde* (19).

Bibliografie

Moor, J. de (ed.) (1993-1997) *De werken van Jacob Haafner*. (Delen 1-3). Zutphen: Walburg Pers.

- Velde, P. van der (2008) *Wie onder palmen leeft. De sublieme wereld van Jacob Haafner (1754-1809)*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Berg, W. van den & P. Couttenier (2009) *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. (pp 120-124) Amsterdam: Bert Bakker.
- Boven, E. van, O. Praamstra & T. Rosenboom (ed.) (2011) *Jacob Haafner, Exotische liefde*.
Bewerkt, hertaald en van een voorwoord voorzien door Thomas Rosenboom.
Onder redactie en met een nawoord van Erica van Boven en Olf Praamstra.
Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep.
- Haafner, J. (1807) Onderzoek naar het nut der zendelingen en zendelingsgenootschappen.
Verhandelingen raakende den natuurlijken en geopenbaarden godsdienst, uitgegeeven door Teylers Godgeleerd Genootschap (Deel XXII, pp 119-120)
Haarlem: Joh. Enschedé en Zoonen en J. van Walré.
- Haafner, J. (1808) *Reizje in eenen palanquin: of Lotgevallen en merkwaardige aantekeningen op eene reizje langs de kusten Orixca en Choromandel*. Amsterdam: Johannes Allart.